

I H M I N E N K A R T A L L A

Olen valinnut esitelmäni aiheeksi "Ihminen kartalla", koska olen halunnut aivan erityisesti korostaa kaiken historian-tutkimuksen ihmiskeskeisyyttä ja karttojen suuria mahdollisuuksia antaa tietoja ihmisten elämästä. Osa esimerkeistäni koskee Hämeenlinnaa, koska olen sitä itse tutkinut. En kuitenkaan kerro Hämeenlinnan historiaa, vaan pyrin siihen, että kaikki sanomani pätee koko Suomen alueeseen. Tietysti se vaarus on tehtävä, että kaikkialta ei ole säilynyt samanlaista materiaalia. Kartta-aineiston monipuolisuuteen voi tutustua hienon "Vanhojen karttojen Suomi"-teoksen avulla. Esitelmässä sitä paitsi puhun vain paikalliskartoista ja jätän maan ja maanosan yleiskartat sivuun, vaikka niistäkin löytyy hyvin paljon paikallistietoja. Myös merikartat ja -kortit siivutan tässä - suosittelem niistä kiinnostuneille John Nurminen -yhtiön kustantamaa "Meritie"-kirjaa johdatuksiksi aiheeseen.

Kartta on - tässä esitelmässä rajatuna - kuva maastosta. Mieleen tulee tietysti rantaviiva, pelto niitty, metsä, kukkula, talo, tie. Ja kaikilla näillä kohteilla on nimi.

Nimet ovat kaikkein pysyvin osa karttojen historiassa. Paikka ja nimi ovat niin toisiinsa kiinnikasvaneita, että vaikka paikan luonne olennaisesti muuttuu, nimi useimmiten säilyy. Niinpä nimiä käytetään hyvin paljon paikannuksen apuna, kun on mentävä sellaiseen aikaan, josta ei ole karttaa. Nimillä myös todistetaan yhteyksiä, sukulaisuuksia, omistuksia. - Tämä karttojen nimien käyttö on kuitenkin sukututkijoille varmasti tuttu asia, joten en puutu siihen enempää. Sen sijaan paneudun karttojen kuvapuoleen, jota on käytetty tutkimuksessa selvästi vähemmän.

Kartat kertovat, millainen on maasto. Saman alueen erikaiset kartat kertovat yhdessä, miten maasto muuttuu ja miten ihmiset ovat sitä muuttaneet. Toisin sa-

- Kuva 1. -

noen, kartat kertovat ihmisen toiminnan olosuhteet ja niiden muutokset. Ajatellaanpa vaikka sellaista teknistä keksintöä kuin auto. Sen ostamisen perheeseen jokainen panee merkille. Mutta entä sen käyttö? Eli millainen oli tiestö? Autolla hurautti nopeasti (esim. 40 km tunnissa) paikasta toiseen, mutta vain sil-

lä edellytyksellä, että oli tie tai ainakin kohtuullinen väylä. Edes mahtavat 1920-luvun cuopéet eivät kulkeneet missä tahansa. Ja esim. kaikki lossit ja lautat eivät voineet ottaa autoa kyytiin sen painavuuden vuoksi. Sitä paitsi rospuuttoaikana routivaan tiehen uponnut auto ei ilman hevosapua hievahtanut minnekään.

Olosuhteidenmuutosten tutkimus karttasarjojen avulla on siis mahdollista. Mutta siihen liittyy eräs ongelma: kartat eivät aina ole yhtä täsmällisiä eivätkä samoilla perusteilla tehtyjä.

Suomen alueen kartoituksen historia alkaa 1500-luvulta, Jaakko Teitin valituskirjan kuvituksesta, Kuitenkin vasta 1630-luvulta lähtien maassamme on toiminut ammattikoulutuksen saaneita maanmittareita, joiden töille voidaan asettaa mittatarkkusvaatimuksia. Vasta silloin siis kartta pyrki kuvaamaan maastoa siten, että sen mitat vastasivat luonnon suhteita. Tämä koskee nimenomaan etäisyyksiä. Korkeuseroja opittiin merkitsemään kartalle mittatarkasti vasta 1700-luvun loppupuolella ns. vuoriviivoituksella. Sitä ennen ja pitkään sen rinnallakin vain silmiinpistävimät erot, kuten selkeäpiirteiset kukkulat ja vuoret, merkittiin näkyviin "pumpulipalloina" tai rinneviivoin. Tämä on harmillinen tosiasia, sillä suuriakin maansiirtotöitä tehtiin jo 1600-luvulla ja niiden hahmottaminen ilman karttojen apua on hankalaa.

Vasta 1850-luvulla alkoi korkeuksien merkitseminen helposti tulkittavilla korkeuskäyrillä. Ensimmäiset tällaiset Suomen aluetta koskevat kartat ovat venäläisten sotilaskartoittajien tekemiä. Yleensäkin kaikkea maastotietoa pidettiin Venäjän valtakunnassa strategisesti tärkeänä ja siis sotasalaisuutena. Siksi ei näitä helposti ymmärrettäviä korkeusmerkintöjä saanut julkaista. Niinpä vasta 1920-luvulta on olemassa korkeuskäyrin varustettuja suurelle yleisölle julkaistuja karttoja. Arkistoista kuitenkin - onneksi - löytyy siis vanhempiakin. Tämähän on meillä Suomessa tärkeää erityisesti siksi, että suuret mm. rautatierakennukset muuttivat maastoa laajoilla alueilla jo ennen 1920-lukua.

Toinen kohta, missä tekniikan ja perusteiden erilaisuus tuntuu huomattavasti, on rantaviiva. Ja meillähän on paljon rantaa! Vasta 1850-luvulta lähtien

- jo mainituissa venäläisissä sotilaskartoissa - alettiin merkitä keskivedenkorkeuden mukainen rantaviiva. Siihen asti rantaviivaksi tuli se veden ja maan raja, jonka maanmittari havaitsi aluetta mitatessaan. Mittaukset tehtiin kesän aikana - mutta monella seudulla veden pinta vaihteli kesänkin kuluessa huomattavasti. Tosin tulvasuojelu koskien perkauksineen on Suomessa aloitettu 1700-luvulla - yksityisiä toimia on jo aiemmalta ajalta - mutta se ei ollut niin tehokasta kuin oli toivottu. Veden pinnan korkeus vaihteli eri seuduilla vuoden aikana jopa useita metrejä, mikä alavilla rannoilla merkitsee esim. maanviljelykselle hyvin paljon. Ja tämä ei suoraan näy kartalta.

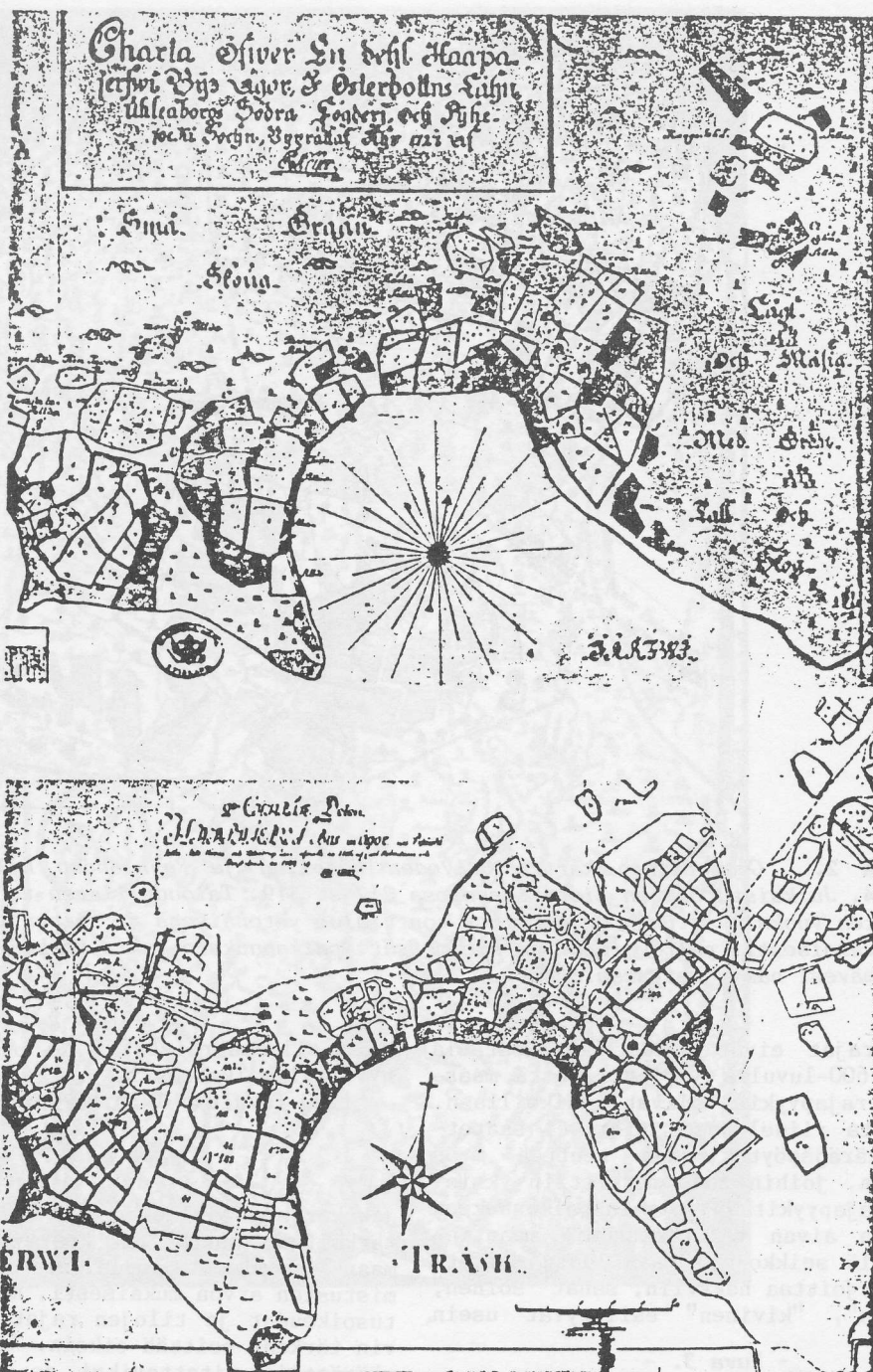
Kolmas merkille pantava seikka on kunkin kartan alkuperäinen tarkoitus, sillä siitä johtuu se, mitä karttanpiirtäjä on karttaansa merkinnyt. Karkeasti ottaen karttoja on tehty kolmen pääsyyn vuoksi: taloudellisista, sotilaallisista ja poliittisista syistä. Ajallisesti näillä ei ole eroa, vaan kaikkia on tehty aina 1600-luvulta alkaen. Kuitenkin 1600-luvulta on Suomen alueesta kohtalaisen vähän sotilaallisia karttoja, mikä johtuu siitä, että Ruotsin valtakunnan sotilaallinen painopiste oli etelässä ja siellä kartoitettiin alueita hyvinkin innokkaasti.

Kun 1630-luvulla Suomeen määrättiin ensimmäiset maanmittarit, heidän tehtäväkseen annettiin tilojen ja kylien mittaustaloudellisia tarpeita eli verojen täsmennystä - ja verotulojen korotusta - varten. Kesäisin tehty mittaukset oli talvella piirrettävä puhtaaksi. Näin syntyivät geometriset kartat. Talvisin maanmittareiden oli laadittava myös laajempien alueiden, pitäjien jne, karttoja yhdistämällä geometriset kartat toisiinsa. Näin syntyivät geograafiset eli maantieteelliset kartat.

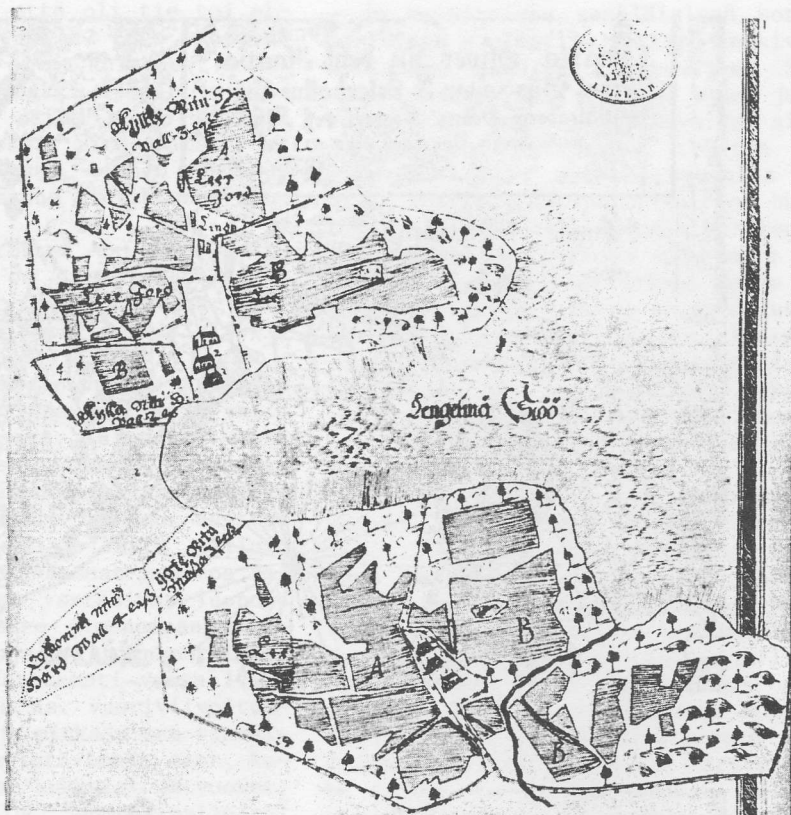
Koska sekä geometrinen että geograafisten karttojen tarkoitus oli taloudellinen ja verotuksellinen, nihin merkittiin ne asiat, jotka yhdistettiin tähän tarkoitukseen. Geometriseen karttaan

- Kuva 2. -

maatilan pellot ja niityt, kotitarvemetsät, kalastamo, mylly, saha jne. merkittiin tarkasti ohjeissa annettujen symbolien avulla. Sen sijaan joutomaa jätettiin usein täysin valkoiseksi. Koko

Kuva 1. Kuvapari Haapajärven kylän omistuksista 1727 ja 1799. MHA VA. Pellonraivaus ja myös asutuksen siirtyminen näkyy hyvin, kun käytössä on eri aikojen samantyyppisiä karttoja. Mittakaavojen ja tuuliruusujen avulla kohdentaminen on helppoa.

Kuva 2. Geometrinen kartta Oriveden Naapilan ja Rajalahden kylistä 1634. Julkaistu Hämeen Historiassa osa 2:2 s. 519. Taloudellisten tarkoitusten vuoksi karttaan on merkitty tonttialue yhtenäisenä ja siihen talot kaavamaisesti, peltovainiot ja kotimetsät: paikannuksen takia tärkeä Längelmävesi näkyy kartassa myös.

tilan rajat eivät olleet kiinnostavia vielä 1600-luvulla - riitti, että maastossa rajapyykit olivat paikoillaan. (Rajoista riideltäessä tietysti saatettiin kärkeäpöytäkirjaan teettää myös karttoja, joihin taas merkittiin yksinomaan rajapyykit ja joitain paikannuksen kannalta aivan välttämättömiä maantieteellisiä seikkoja.) Maan laatu saatettiin kirjoittaa näkyviin, sanat "soinen", "multava", "kivinen" esiintyvät usein,

- Kuva 3. -

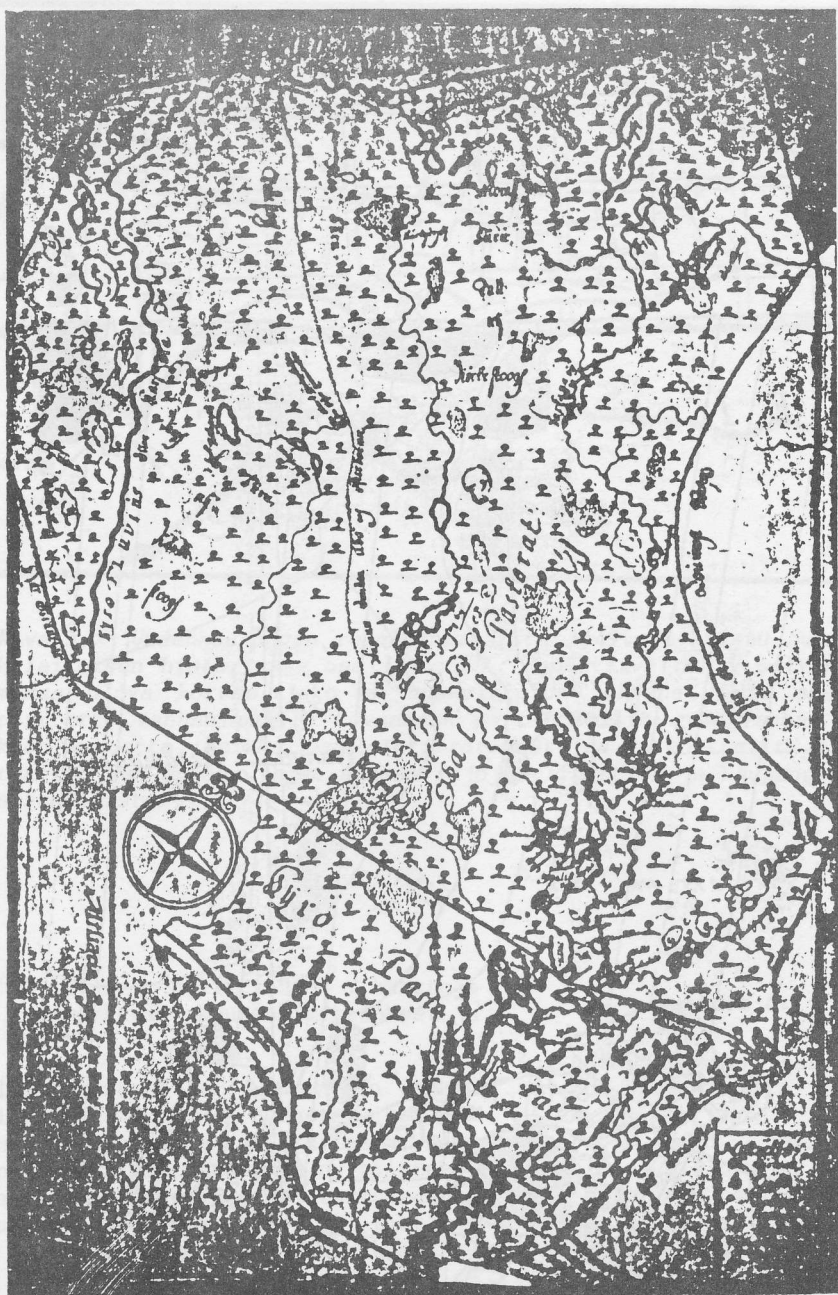
Geograafiseen karttaan merkittiin tiet tarkkaan, pitäjien rajat, purjehdusreitit, ankkuripaikat, kylät talolukuineen jne. Varsinkin kulkuväylien läheisyydessä merkinnät ovat tarkkoja. Kaukaiset takamaat ja korvet lienee katsastettu

vain silmämääräisesti. Ne on piirretty hyvin ylimalkaisesti.

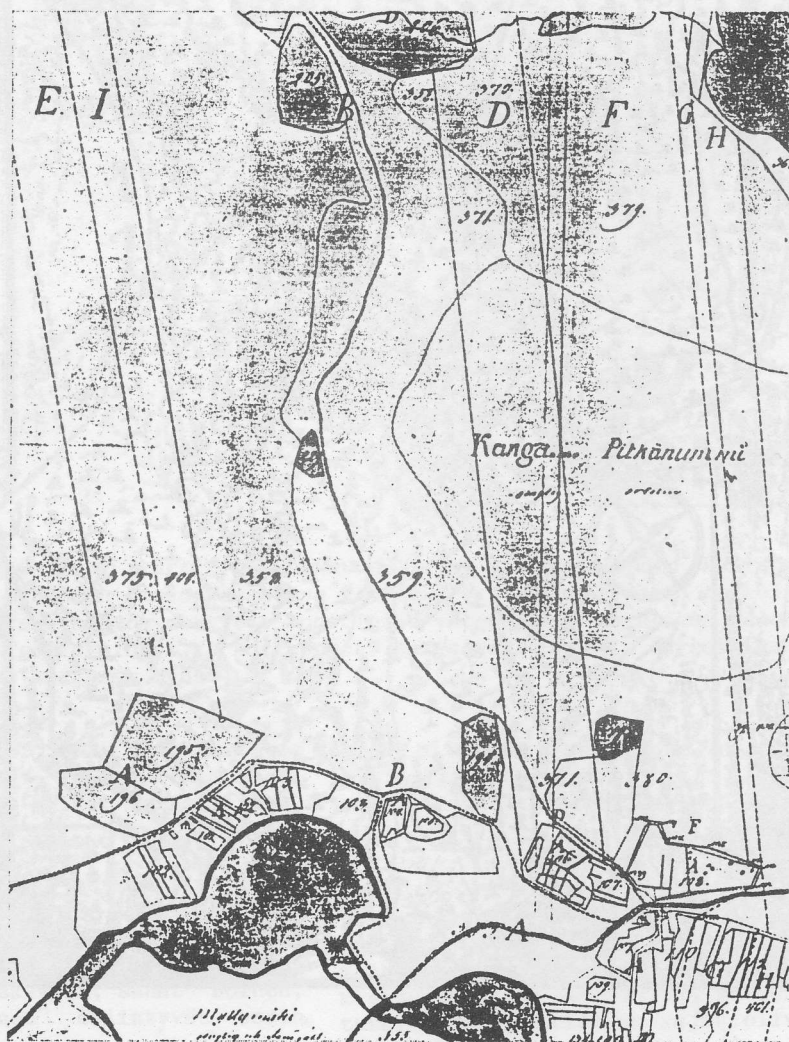
1700-luvulta alkaa kartastoaarre, iso-

- Kuva 4. -

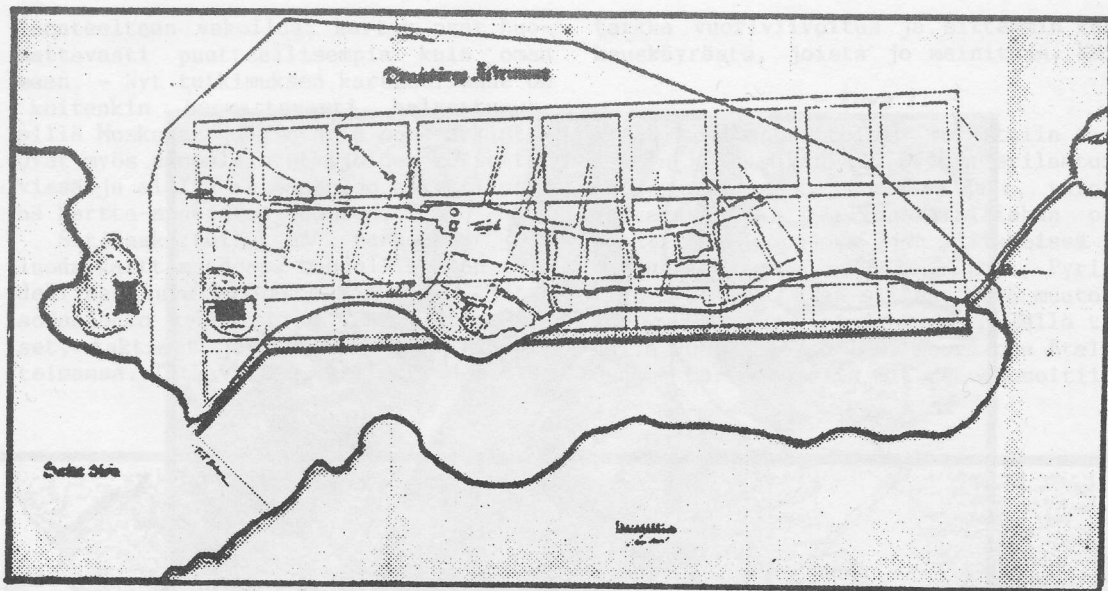
jakokartat. Niilläkin oli taloudellinen tarkoitus, mutta kun kysymys oli myös maan jakamisesta uudelleen vanhojen omistusten arvon mukaisesti, maiden omistusoikeudet ja tilojen rajat olivat hyvin tärkeät esittää oikein. Aivan aluksi määrättiin mitattaviksi ja jaettaviksi vain pellot, niityt ja muu käyttömaa, mutta pian jako ulotettiin kaikkeen muuhunkin, kuten yhteisiin takametsiin. Näin ollen maanmittauskonttoreissa on valtava aineisto, josta henkilöhistorioitsijalle on paljon iloa.

Kuva 3. Geograafinen kartta Kyrön pitäjästä 1650, MHA VA. Erityisesti huomio kiinnittyy alueen metsäisyyteen ja suureen tiehen, joka halkaisee alueen. Myös vesistöt on merkitty. Paikannuksen avuna ovat rajat, tuuli-ruusu ja mittakaava.

Kuva 4. Someron Pitkäljärven isojakokartta 1796, julkaistu Hämeen historian osassa 3:2 s. 284. Kuvassa näkyy metsien jaossa yleinen kapeiden kaistaleitten malli, joka johtuu omistajien sitkeistä vaatimuksista saada myös metsät läheltä muuta aluettaan. Alareunassa näkyy myös peltojen jakotapa - samalle talolle tuli suunnitelmista huolimatta monta erillistä palstaa. Tämän oikaisemiseksi päädyttiin myöhemmin ns. uusjakoon.

Kuva 5. Uudenkaupungin regulointikartta 1649, julkaistu Suomen kaupunkilaitoksen historiassa osa 1 s. 307. Rantaviiva näkyy selvästi ja ole-massa oleva korttelijako on suunnittelun pohjana. Uusi asemakaava on piirretty vanhan päälle kuvaamaan paitsi mallia myös vanhan ja tulevan koon suhdetta. Vaikka regulointi toteutettiin ja korttelit ja tontit mitattiin sen mukaan, ajan kanssa rajoja ylitettiin ja kaupungin kuva epä-säännöllistyi.

1600-luvun "poliittisia" karttoja ovat esimerkiksi kaupunkimittaukset ja

- Kuva 5. -

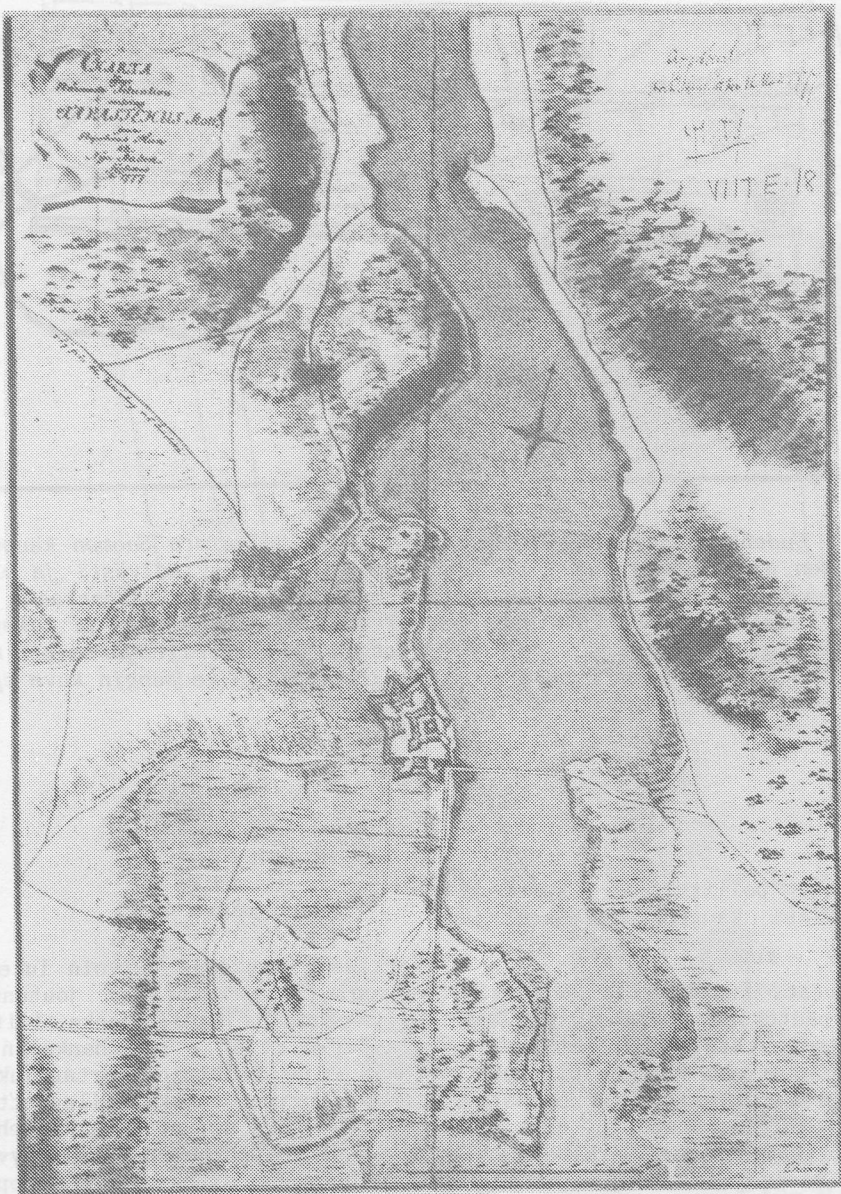
regulointikartat. Kun kysymys on jonkin poliittisen päätöksen perusteluiksi tai kuvaukseksi tarkoitettusta kartasta, siihen on otettu tietysti vain ne piirteet, jotka edesauttavat kyseistä tarkoitusta. Paikannus on tärkeää: naapurit, tiet, ja muut suhteet ympäristöön merkitään hyvin. Näiden karttojen kohdalla on tietysti turha etsiä samoja merkkejä vaikkapa verotuksesta, kuin geometrisista tai geograafisista kartoista.

!700-luvulla alettiin yhä enemmän käyttää karttoja (ja kuviakin) poliittisessa ja sotilaallisessa päätöksenteossa. Ehdotuksia laadittiin ja kuvattiin karttoina. Tämänkaltaisen aineisto siis lisääntyy huomattavasti. Ongelmaksi tulee erottaa ehdotus toteutuksesta.

- Kuva 6. -

Kartassa itsessään harvoin lukee, kumpi se on. Usein kartta on joutunut eroon siitä asiakirjasta, jonka liite se on alunperin ollut - mm. hankalan kokonsa takia - ja silloin on kartan lukijan oltava erityisen tarkka. Tilannetta hankaloittaa vielä se, että vaikka ehdotuksen alkuperäiskappaleessa olisin hyväksymismerkintä, ei siitä tehtyyn kopioon kopioon ole välttämättä tätä merkitty. Muutenkin kopiot tietysti aiheuttavat ylimääräisiä ongelmia epätarkkuksiensa ja väärinymmärryksiensä vuoksi - ja niitä on kokemukseni mukaan säilynyt paljon enemmän kuin alkuperäiskappaleita.

Sotilaallisia karttoja Suomesta aletaan tehdä 1700-luvulla hyvin paljon. Vaikka raja siirtyi 1721 ja 1743, myös Karjalaa kartoitettiin. Koska se oli

Kuva 6. Kustaa III:n hyväksymismerkinnällä varustettu Hämeenlinnan muuttoa ja uutta asemakaavaa kuvaava kartta 1777. Ruotsin Sota-arkisto. Kartta on korkeatasoinen sotilastyylinen esitys olemassa olevasta todellisuudesta, johon suunnitelma on istutettu. Erityisesti huomiota kiinnittää rantaviivan merkitseminen: rantahetteiköt on esitetty tummempina kuin suot ja kovan, kuivan maan raja näkyy selkeästi. Vanhan kaupungin korttelijako (linnan pohjoispuolella) vastaa todellisuutta. Sen sijaan kaikkia uuden kaupungin asemakaavan yksityiskohtia ei koskaan toteutettu.

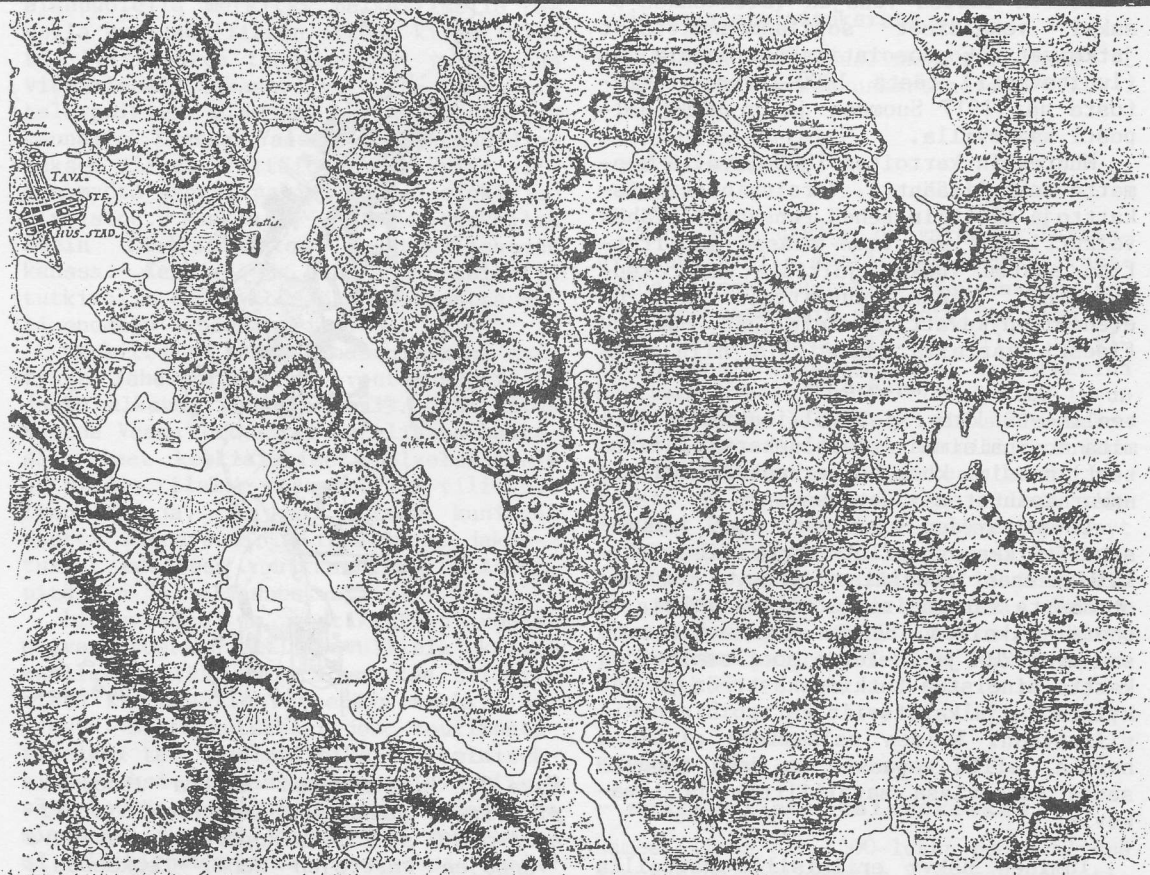
luonteeltaan vakoilua, kartat ovat huomattavasti puutteellisempia kuin oman maan. - Nyt tutkimuksen karttatilanne on kuitenkin huomattavasti helpottunut, sillä Moskovan ja Pietarin sota-arkistot ovat myös suomalaistutkijoiden käytettävissä ja sieltä on saatu jo mikrofilmeinä kartta-aineistoa Suomeen.

Sotilaskartoituksen tarkoitus oli luoda karttamuodossa mahdollisimman täydellinen kuva kaikesta maastosta, jotta sodanjohto kykenisi laatimaan strategiset, taktiset ja operatiiviset suunnitelmansa. Tätä varten kehitettiin mitta-

tarkka vuoriviivoitus ja sittemmin korkeuskäyrästä, joista jo mainitsin. Näin

- Kuva 7. -

ollen sotilaskarttoihin merkittiin tarkemmin kuin mihinkään muihin erilaatuiset tiet, polut, rinteet, suot, talot, aukeamat jne. Niillä kaikillahan oli merkitystä sotajoukkojen liikkeissä ja puolustusasemien suunnittelussa. Pyrittiin myös koko ajan siihen, että muutokset merkitään heti kartalle. Tällä tavalla vuosina 1776-1805 suuri osa Etelä-Suomea kartoitettiin eli rekognosoitiin.

Kuva 7. Rekognosointikartta Hämeenlinnan kaakkoispuolisista alueista. N. 1779-80. Ruotsin Sota-arkisto. Kuvassa näkyy maasto vaihtelu erittäin hyvin. Maan laatu kuivuus tai soisuus, on erotettu värein. Rinteet on piirretty luonnollisella tavalla. Eri tyyppiset tiet erottuvat toisistaan, myös pienet polut on merkitty. Talot on sijoitettu oikeille paikoilleen ja esim. Harvialan tiiliruukki on esitetty. Vesistöt pienimpiä puroja myöten on piirretty tarkasti.

Tämä aineisto on monin kappalein Ruotsin Sota-arkistossa. Esim. Hämeenlinnan seudusta siellä on viisi eri vuosina tehtyä tämän tyyppin karttaa. Suuri määrä johtuu siitä, että Hämeen linna oli saamassa takaisin sotilaallisen merkityksensä ja siksi seudun karttoja ajanmukaistettiin koko ajan. Niistä voi erinomaisesti seura vaikkapa teiden oikaisemista, asutuksen siirtymistä, teollisuutta jne. Tästä aineistosta on nyt koottu kirja "Kuninkaan kartasto". Siihen on otettu kustakin paikasta vain yksi karttalehti - on siis huomattava, että Ruotsissa on vielä paljon muita, erikäisiä, vastaavalla tarkkuudella tehtyjä karttoja.

Suomen tultua Venäjän valtakunnan osaksi venäläiset sotilasmaanimittarit jatkoivat rekognosointityötä. Suurin osa (luultavasti) tästä 1800-luvun aineistosta jäi 1917 Suomeen ja on siis helposti saatavilla.

Muutenkin kartoitus 1800-luvulla huomattavasti lisääntyi. Varsinkin erikoiskarttoja alettiin tehdä runsaasti. Tähän vaikutti mm. se, että maassa suoritettiin suuren luokan julkisia maanrakennustöitä, joiden suunnittelu ja työn eteneminen kuvattiin mielellään konkreettisesti kartalla. Komeimpia niin tai-

- Kuva 8. -

teelisesti kuin sisällöllisestikin ovat mitä moninaisimmat vesialuekartat, joita tehtiin esim. koskien perkauksien ja kanavarakennusten yhteydessä.

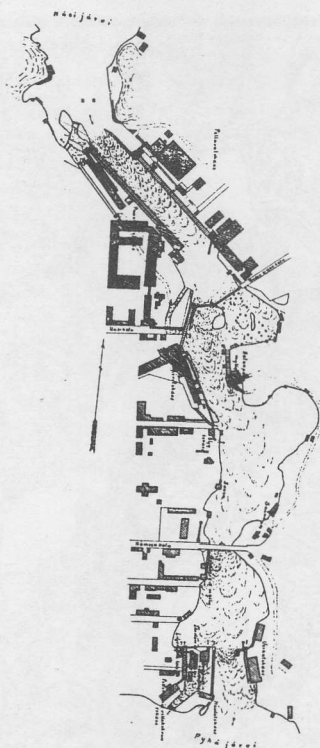
Itsenäisyyden ajan karttojen julkaisupolitiikka on ollut hyvin liberaali. Kaikki maantieteelliset seikat, lukuunottamatta varsinaisia sotilasalueita, on saatu julkaista. Suomen Sota-arkistosta saa myös 20- ja 30-luvun sotilasalueiden kartta-aineistoa tutkimuskäyttöön ja nykyisinhän julkaistaviin karttoihin nekin piirretään. Niiden salaaminen olisikin hassua, sillä vapaasti on joka tapauksessa saatavissa satelliitti- ja ilmakuvia.

Ihminen näkyy erilaisilla kartoilla hieman eri tavoin, mutta aina hyvin selvästi. Hänen elinympäristönsä, siis hänen mahdollisuutensa ja hänen työnsä, on niissä kuvattu. Kartasta näkyy, missä ovat naapurit, minne tietäpitkin pääsee, onko torpparin päivätyömatka pitkä, voiko talollisen poika käydä sahalla tai tiiliruukilla töissä asuen samalla koti-

talossaan. Kartasta näkyy myös, ohittaaako rintamalle marssiva sotajoukko talon - tai miten juuri tämä talo säästy i-son vihan raakuuksilta. Karttasarjasta voi seurata talon pellonraivausta, kylän syntymistä, asutuksen siirtymistä.

Ja mikä parasta, kartta on kaunis katsella ja pienen harjoituksen jälkeen helppo tulkita. Mehän olemme tottuneet karttoihin - onneksi koulussa tätäkin opetetaan.

Vaikka aivan tiettyä yksilöä koskevaa tietoa ei kartalta löydä kuin satunnaisesti, kartta antaa myös yksilön elinolosuhteista hyvin paljon tietoa.

Kuva 8
Kätermä

Kuva 8. Tammerkosken kartta 1866, kopiopiiirros julkaistyy Tampereen historiassa osa 2 s. 732 (alkuperäisen värikuva "Vanhojen karttojen Suomi"-teoksessa). Vesialuekartta kauneimmillaan. Kartanpiirtäjän taiteelliset kyvyt pääsevät esiin erityisesti veden kuvaamisessa. Kuitenkaan "taide" ei häiritse realismia, vaan kysymys on mittatarkasta kuvasta, johon kukin kosken kivi ja pyörre on merkitty oikealle paikalleen. Kuvasta suorastaan kuulee koskenkohinan!